

Темирбаева Г.И.

**БЕЛЕК СОЛТОНКЕЛДИ УУЛУНУН КЫРГЫЗ ТАРЫХЫНЫН
ӨНҮГҮШҮНӨ КОШКОН САЛЫМЫ**

Темирбаева Г.И.

**ВКЛАД БЕЛЕКА СОЛТОНКЕЛДИ УУЛУ В РАЗВИТИЕ
ИСТОРИИ КЫРГЫЗОВ**

G.I. Temirbaeva

**CONTRIBUTION MADE BELEK SOLTONKELDI UULU TO THE
DEVELOPMENT OF KYRGYZ HISTORY**

УДК: 947(575.2)

Бул макалада кыргыз элинин тарыхчысы Белек Солтонкелди уулунун “Кызыл кыргыз тарыхы” аттуу эмгегинин биринчи китебиндеги камтылган маалыматтар тууралуу баяндалат.

Негизги сөздөр: кыргыз тарыхы, санжыра, каада-салт, Кызыл кыргыз тарыхы.

В этой статье повествуется об информации, содержащейся в первой части книги кыргызского историка Белека Солтонкелди уулу под названием “Кызыл кыргыз тарыхы”.

Ключевые слова: история кыргызов, родословная, обычаи и традиции, Кызыл кыргыз тарыхы.

This article tells the information contained in the first part of the book Kyrgyz historian Belek Soltonkeldi uulu called “Kyzyl kyrgyz tarykhy”.

Key words: history of the Kyrgyz people, genealogy, customs and traditions, Kyzyl kyrgyz tarykhy.

Биз өзүбүздүн чакан изилдөөбүздө кыргыз элинин тарыхчысы, агартуучу, адабиятчы жана акын Белек Солтонкелди уулунун өмүр баянына токтолууну туура көрдүк. 1878-жылы Чоң Кемин өрөөнүндө (Экинчи Жантай айылы) кедей үй-бүлөдө жарык дүйнөгө келген. Атасы Солтонкелди уулу төрөлгөндөн көп узабай каза болуп [8, 350], салт боюнча энеси кайниси (никенин түрү - левират) [2, 160] менен баш кошкон. Белек Солтонойдун баласы аталып, анын колунда тарбияланган. 7-8 жашында айыл молдолорунан кат тааныган, тогуз жашына чейин байлардын малын баккан. Солтоной Белекти тогуз жашында чолпонаталык И.Масловский деген бекетчи оруска окутууга берген, бирок ал окутпай эле жумуш жасаткан. Зирек бала үч айдын ичинде орусча тамтуң сүйлөп, орусча тамгаларды үйрөнүп алган. Ошол жылы ал Караколдо 3 ай орус мектебинде окуп, андан чыгарылып ташталгандан кийин Кеминге кайтып келип, беш жылдай жалчы болуп жүргөн. Андан соң Бишкекте багбандарды даярдоочу кыргыз мектебинде эки жыл окуган. 1890-жылдан тарыхка кызыгып, уламыштарды, санжыраларды угуп, мусулман жана орус тарыхчыларынын эмгектери менен таанышкан.

1894-жылы айылга келип Атаке болушунда катчы болгон. 1916-жылы кыргыз элинин азаттык күрөшүнө катышып, үркүндө Кытайга барып 1917-жылы ал жактан кайтып келгенден кийин Совет бийлигин

орнотууга ишкердүү катышкан. 1918-1920-жж. Алматы калаасы тарапка Совет өкмөтү үчүн үгүттөө иштерин жүргүзгөн. 1924-жылга чейин Түндүк Кыргызстанда элдин сабатсыздыгын жоюу уюмдарында иштеген. 1924-ж. үркүндөн кайтпай калган кыргыздардын ал-абалын билүү жана алардын өз жерине кайтышышына көмөктөшүү үчүн Чыгыш Түркстанда (Кулжа шаары) болгон, ошону менен бирге кыргыздардын тарыхы боюнча маалыматтарды чогулткан. 1925-жылдан өмүрүнүн акырына чейин Кыргызстандын илимий мекемелеринде кызмат өтөгөн. Б.Солтоноев 1895-жылдан 1934-жылга чейин эл арасынан тарыхый маалыматтарды чогултуп, жыйынтыгында “Кызыл кыргыз тарыхы” аттуу негизги эмгегин жараткан. Бул эмгек тарыхый, этнографиялык, археологиялык жана фольклордук бөлүктөрдөн турат. Тарыхый бөлүктө В.В. Бартольддун, А.Н. Аристовдун эмгектеринен үзүндүлөр берилип, ошол эле маалыматтарды кайра кыргыз санжырасы “Манас” эпосундагы окуялар менен айкалыштырып аларга тарыхый баа берилип изилдөөчү катары мамиле жасайт. Этнографиялык жана фольклордук бөлүктөрүндө кыргыздардын турмушу салт-каадасы, улуттук оюндары, дини, табыпчылыгы, согуш тартибине тарбиялоосу, уруу тамгалары, жыл сүрүү, жылдыз саноо илими, аңчылыктын түрлөрү кыргыз уруулары сыяктуу маалыматтар жыйналган. Археологиялык бөлүктө орто кылымдагы Баласагун шаары жөнүндө оюн айтып аны Кызылсуунун батыш жагындагы Чоңтөрткүл менен байланыштырат [8, 350].

“Кызыл кыргыз тарыхы” деген эки томдуктун редактору Ж. Жапиев, сүрөтчүсү М. Сагымбаев, корректору Ж. Рыспекова, техникалык редакто-жылдын 25-мартында кол коюлган да, экинчи китеп 1993-жылдын 13-августунда басууга берилип, эки китеп тең “Учкун” мамлекеттик концернден 30000 нускада чыгарылган.

Биринчи китепти 1895-жылдан баштап жазып 1934-жылы аяктаган. Анткени өзү 1938-жылы репрессияга дуушар болуп атылып кеткен. 1955-жылы акталган. Китепте кыргыздын доорунан башталып 1916-жылдагы көтөрүлүшкө чейинки материалдар камтылган. Бул кол жазма көптөгөн жылдар бою тунгуюкта жатып жарыкка чыгууга, а түгүл кенен кесир сөз болууга да тоталитардык бийликтин ту-

шунда тыюу салынып келген. Биринчи китепке кыргыз менен Кене хандын согушуна чейинки материалдар камтылып, 208 беттен турат. Ал эми экинчи китепте болсо Кене хандын согушунан кийинки материалдар кирген.

Анда кыргыз элинин улуттук оюну, дини, табыпчылыгы жөнүндө айтылат. Мисалы, табыпчылыкта кандай кесел болсо да суу берген [9, 12] - деп жазат. Чындыгында кыргыз элинде кандай кесел болсо да суу берип сакайтканына көп эле жолу күбө болгонубуз эсимде. Анткени элдин түшүнүгүндө суу бардык ооруга даба жана ынс – жынсты кетиргенде чоң касиетке ээ деген жоромол бар [6]. Кыргыз поэзиясынын антологиясы – деген жыйнакта да далилдүү фактылар менен берилген.

Учук болсоң учуп чык,
Кагын болсоң качып чык.
Түн учук болсоң түн менен чык,
Таң учук болсоң таң менен чык.
Учкул десең уларга бар,
Уңшуйган мында эмиңе бар?
- деп тамак ооруганда, жүрөк түшкөндө [6] суу менен эмдеп домдошкон.

Кээ бир түрлүү ооруга эртең менен кечинде муздак сууга учуктап, жылаңачтап, эки-үч чака сууну аяк менен ургулап, мунун соңунда бир канча жолу суу берген [7, 27]. Мисалы, учуктоодо:

Эртеңки учук кечке жетпе,
Кечки учук эртеңкиге жетпе.
агыны катуу сууга бар,
ашуусу бийик тоого бар.
Ичи жаманга бар,
туура келди душманга бар.
Мен да кайттым,

сен да кайт - деп атайын жасалган куурчактарды ыргытып же жерге көмүп койгон. Булар менен кошо илдет да чыгып кетет деп ойлошот. Куурчактарды ыргытып жатып, минтип дуба кылышат:

Сен жолоочу болсоң –
жол менен кет.
Жортуулчу болсоң –
жон менен кет.

Ушундан кийин суу куюлган чөйчөктү алып, айланайын кудай суу менен кетир деп айткан да, чөйчөктү баланын үстүнөн айлантышкан. Суудан балага ичирип, калганын боз үйдүн артына төгүшкөн [3, 219].

Бүгүнкү күндө да журт арасында учуктоо ырымы бар. Таң азандан жана шам намазга чейин ооруну күнүнө эки ирет бет маңдайына суу сээп сезгендирет. Мында адамга илешкен илдет суудан сезгенип, анын натыйжасында оорулуу сакаят деген түшүнүк бар [5].

Жылан, кара курт, бөй чакса, түкүрүкчүгө түкүртүп, тамагын күчтөп берген. Шоона жиптен мойнуна “мант” кылып байлаган [9, 12]. Мисалы,

Түйдүм-түйдүм мант,
Түйө албасам мага мант.
Жараны жарган мант.

Куртту куруткан мант,
Илдетке шыпаа берген мант,
Сүф! сүф! сүф! [7, 27].

Ылажы болсо, чаккан жыландын өзүн отко тирүүлөй кактаган. Жылан менен дубалашып, арбакан кишилер көп болгон [9, 12]. Арбашуу ырынан мисал келтирсек:

Чачурсун, топчурсун.	Кереч-кереч, кер жылан,
Алты атаңда доом бар,	Керегедей бир жылан.
Арбашамын бери чык!	Майруң-туйруң бир жылан,
Кан атаңда доом бар,	Мама желим кыз жылан.
Кармашамын бери чык!...	Убай жылан, чубай жылан,
Баштарыңды чыгар,	Ок жылан, чок жылан.
балжыратамын.	Кара тоонун борунан,
Тилдериңди сун, жанчып	Илек-илек келет, кайт жылан,
өтөмүзүңдү сун, жанчып	Кызыл десең табылгыңды сунуңдар, сүрө чык!
Чакчурсун, топчурсун	Кызыл десең табылгыңды сунуңдар, сүрө чык!
Чакчурсун, топчурсун	Сүбартай өйүн бери чык!
Чубурсуну десең кытайдын	Ночошабар, доом бар,
Быжымбайламыңда эмиңе	Добаршайын бери чык?...
Мен кыйынжуккаймин,	Алтыммыш баштуу, жүз
Алабаккунумжүкч!	көздүү,
Арбоочунун өзүмүн.	Боору кызыл келеңкер,
Жер кендеги чакчурсун,	Сырты чаар келеңкер.
Жетип барып тапчумун!	Шыбыратпай шыдыр чык [7,
Сенин атың чакчур,	25]...
Чакчурсун, топчурсун!	

- деп оорулууну дарылаган. Мындай жылан менен арбашуулар кыргыз элинин жашоо турмушунда көп эле кездешкенин, ошондой эле көркөм адабияттарда да мыкты сүрөттөлгөндөрүн жолуктурууга болот.

Бооз катындар ар түрлүү тамакка, кийиктин этине, карышкыр, жолборстун жүрөгүнө талгак болгон [19, 12]. “Манас” эпосунда дагы Чыйырды жолборстун жүрөгүнө талгак болуп, анын өтүнүчү боюнча жолборсту атып келишип, жүрөгүн жедиришет. 9 ай, 9 күндөн кийин Чыйырдынын толгоосу башталып, ал 9 күн, 9 түнгө созулат [1, 579].

Эмгектен андан ары кыргыз элинин согуш өнөрүнүн тактикасы; эң эски кыргыз деп аталган бөлүмдө – кыргыз этноними, В.В. Бартольд, А.Н. Аристов, Н.Павловдун эмгектеринен үзүндүлөр берилген. Байыркы көчмөн улуулар – гунндардын мекени жана коомдук-социалдык абалы, түрктөрдүн византиялыктар менен болгон мамилеси, түрк-кыргыз элинин алакасы, 711-жылдагы Барсбек кагандын өлүмү тууралуу баяндалган. Кыргыз Улуу Дөөлөтүнүн негизделиши, Орхон-Енисей жазууларындагы баяндалган окуяларды, кыргыз – түрк, кыргыз – араб, кыргыз – уйгур, кыргыз – кытай, кыргыз – монгол элдеринин мамилелеринин тарыхый маанисин мыкты сүрөттөгөн. Ошондой эле карахандар доору, кара кытайлар, Чыңгыз хандын доору өзүнчө бөлүк болуп берилген. Анда Темучиндин өмүр баяны, кыргыздарды басып алышы, согуштук тактикасы айтылуу менен ырчы-комузчулардын сөзүндө Чыңгыз хандын баласын кулан тепсеп өлтүргөндө Бука деген ырчы Чыңгыз ханга айтканы. Кээ бирөө Айхандын жалгыз уулу Сатыбалды өлгөндө айткан экен деген [4] ача пикирди берет. Төмөндө бул ыр саптарынан мисал келтирсек:

Алтын боолуу ак шумкар,
Алтын боосун тытыптыр.
Айды карап сызыптыр,
Күмүш боолуу көк шумкар.
Күмүш боосун тытыптыр,
Күндү карап сызыптыр,
Ал эмине болуучу?...

Асмандан булут сөгүлөт,
Аяктап мөндүр төгүлөт.
Көктөн көк ала булут сөгүлөт,
Көнөктөп мөндүр төгүлөт,
Бул эмне шумдугу?....

чабышы, Кокон хандыгындагы кыргыздардын абалы тууралуу далилдүү фактылар менен сүрөттөлгөн.

Демек, бул эмгекте кыргыз элинин байыркы доору, орто кылымдагы жана жаңы доордогу тарыхы тууралуу айтылуу менен катар фольклордук чыгармалар да камтылган. Бул эмгек кыргыз элинин уникалдуу тарыхый маалыматтарына бай баалуу эмгек болуп саналат.

Чынгыз хандын жообу:

Алтын боолуу ак шумкар,
Алтын боосун тытканы.
Айды карап сызганы,
Ак кулунум ботом болгону.
Күмүш боолуу көк шумкар.
Күмүш боосун тытканы.
Күндү карап сызганы,
Бул кулунум ботом болгону...

Асмандан булут сөгүлсө,
Аяктап мөндүр төгүлсө.
Көк ала булут сөгүлөт,
Көнөктөп мөндүр төгүлсө.
Көзүмдүн жашы болгону [9, 70-71]...

- деген бул саптар кыргыз элинин сөзгө чечендигин, каймана угузуунун мыкты сакталып калгандыгын жыйноочу даана белгилеген.

Ошондой эле кыргыздардын Энесайдан Тянь-Шанга жер которушу Темурийлер доору, кыргыз элинин уруулук түзүлүшүнүн келип чыгуу тарыхы менен катар уламыштарын, алардын эн тамгалары, калмак жапырыгын (Жунгар хандыгы), кыргыз-казак

Адабияттар:

1. Абрамон С.М. Кыргыздардын “Манас” эпосундагы этнографиялык сюжеттер. // Кыргыз жана Кыргызстандын тарыхы боюнча тандалма эмгектер. - Б., 1999.
2. Абрамзон С.М. Никелешүүнүн башка түрлөрү. // Кыргыз жана Кыргызстандын тарыхы боюнча тандалма эмгектер. - Б., 1999.
3. Абрамзон С.М. Шаман культу. // Кыргыз жана Кыргызстандын тарыхы боюнча тандалма эмгектер. - Б., 1999.
4. Ала Тоо журналы. - Бишкек, 1997.
5. Информатор. Салима апа. Жалал-Абад шаары, 2017-ж.
6. Информатор. Темирбаев Исмаил. Сузак району, Кара-Дарыя айылы, 2015-ж.
7. Кыргыз поэзиясынын антологиясы. - Бишкек.: Кыргызстан-Сорос фонду, 1999. - 1-том.
8. Кыргыз тарыхы энциклопедиясы. - Б., 2001.
9. Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы. 1-китеп. - Б., 1993.

Рецензент: д.и.н., профессор Абытов Б.К.